

XI asyrdan soňky döwürleriň jiltleri

Category: Kitapcy, Şekillendiriş we heýkeltaraşlyk sungaty

написано kitapcy | 23 январа, 2025

XI asyrdan soňky döwürleriň jiltleri XI ASYRDAN SOŇKY
DÖWÜRLERİŇ JILTLERI

XI asyryň soňlaryndan başlap, Anadoly ülkesine-de häkim bolan Seljuk türkmenleri XII-XIII asyrlarda örän ajaýyp gözelligidäki jiltleri döredipdirler. Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň jiltlerinde Beýik Seljuk türkmenleriniň we Gaznaly türkmenleriniň sungat äheňleri göz-görtele görnüp dur. Ol daşlyklardaky bezegler şol döwrüň neçjarçylygyndaky – agaç işläp, oýmurlap bejermekligindäki, palçykdan bişirilen küýzedir gap-gaçlardaky, magdan-metal işçiligindäki, daş işçiligindäki önümleriň ýüzündäki, mazardaşlaryndaky we nakyşminiaturalaryndaky haşamlar bilen gönüden-göni meňzeşdirler.

Aslynda bu döwürlerde islendik ýerlerde döredilen bolsun parhy ýok, jiltleriň bezeliş äheňleriniň arasynda aşa tapawut görünmeýär.

Munuň şeýledigini, Türkmenistanyň Milli golýazmalar institutynyň gorlar hazynasynda saklanylýan jiltlerden hem görse bolýar. Türkiýe döwletiniň Konýa şäheriniň Möwlane Jaleddin Rumi muzeýinde, Goýunogly muzeýinde, Ýusupaga kitaphanasynda, Bursa şäherindäki ÝEBEK-de, Kaýseri şäheriniň Reşit Efendi kitaphanasynda, Amasýanyň Il-halk kitaphanasynda, Ankaranyň Diýänet işleri başkanlygy kitaphanasynda, Stambulyň Topgapy saraýy muzeýinde, Türk we yslam eserleri muzeýinde we Süleýmaniýe kitaphanasynda saklanylýan golýazma eserleriniň daşlyklaryndaky Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň we olaryň jiltçi ussalarynyň işleme äheňlerini özlerinde göterýän jiltleriniň öwrenilmegi birnäçe türk alymlary tarapyndan amala aşyrylypdyr. Olaryň üstünde işlenende Anadoly seljuklaryna degişli iň irki döwürde ýasalan jilt nusgasy hijri 549-njy

ýylda edilen «Kitabü'l-Garibeyn fi'l-Ku'ran we'l-Hadis» atly eseriň gapagydyr.

Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň jiltlerinde-de, Gündogar ýurtlarynda edilen beýleki jiltlerde bolşy ýaly, üst we ast gapaklar, «miklep», «syrt» hem diýlen yzky bölek, «sertap» we içki gapak ýaly böleklerden emele gelipdir. Gapak – kitabyň içki sahypalaryny gorap saklamak üçin ulanylan daşlykdyr we jiltleriň iň ähmiýetli bölegidir. Kitapda üst we ast gapaklary bolýar. Alymlaryň käbiri olary «öň we arka gapak» diýip hem atlandyrýarlar. Gapaklar özboluşly bezegler bilen, esasan hem şemse atlandyrylan nagş bilen bezelipdir. Gapaklardaky şemseler dürli ýerlerde tapawutly bezegler bilen bezelipdir. Mysal üçin, Seljuk türkmenleriniň, esasan hem, Anadoly Seljuklarynyň jiltlerinde üstki gapak geometrik äheňde edilen bolsa, astky gapak tegelek aýlawly şemseli, üstki gapak rumy nagşy bilen bezelen bolsa, aşaky gapak nebati äheňde we süýündirilen tegelek şeklinde edilipdir. Üst we ast gapaklardaky şemseleriň içinde-de tapawutly bezegler edilipdir. Üstki gapakda tegelek, astky gapakda bolsa süýündirilen tegelek sudurly şemse edilipdir ýa-da üstki gapakda dilimli tegelek aşaky gapakda bolsa sekiz burçly ýyldyzly şemse bezegi edilipdir. Käte iki gapakda hem birmeňzeş bezegleriň edilen görnüşleri hem gabat gelýär.

Gapak içleri – käte bu bölege içki gapaklar hem diýilýär. Seljuk türkmenleriniň jilt gapaklarynyň içki ýüzleri özboluşly häsiýetli bolupdyr. Olaryň deriniň öllenen galypda gabartma bezegleri edilip «sowuk terzde» bezeglenmesi bolupdyr. Içki gapaklarda, esasan, «rumy», «nebati» we «hendeseýi» äheňlerde bezegler edilipdir. Az-da bolsa, tekiz deri bilen gaplanan gapak içleri hem bolupdyr.

Kitabyň yzy – kitap sahypalarynyň çatylan ýerini örtüp duran yzky bölekdir. Ony «syrt» diýip hem atlandyrýarlar. Seljuk türkmenlerinde kitaplaryň yzky bölekleri tekiz hem-de ýumşak bolupdyr.

Sertap – miklep bilen aşaky gapagyň arasynda ýerleşipdir we kitap sahypalarynyň öň tarapyny gorap saklamak üçin ulanylypdyr.

Ilkinji döwürleriň sertaplarynda bezeg kän ýokdur ýa-da örän sada bezelendir. Soňraky döwürlerde azda-kände has gowy bezelen sertaplar hem edilipdir. Käte ýazgylar ýazyлан sertaplar hem duş gelyär.

Miklep – kitap jildiniň aşaky gapagyna birigen sertabyň ujunda ýerleşipdir. Onuň bezegleri gapaklardaky ýaly zynjyrak, köşebent we şemseler ýaly tarzlarda edilipdir. Ýöne haşamlary gapaklardaky bezeglerden tapawutlanýan miklepler hem duş gelyär. Mikleplerde iňýaýgyn ulanylan bezeg äheňi aý sudury hem-de «Süleýmanyň möhri» atlandyrylan şekillerdir. Zemin esasy tutuşlaýyn örgülerdir beýleki bir-biriniň içine girip-geçme bezegler bilen doldurylan miklepler hem bar. Käbir jiltlerde bolsa sertap hem, miklep hem ýokdur.

Seljuk türkmenleriniň kitap jiltlerinde bezegler. Seljuk türkmenleriniň jiltleriniň gapaklaryndaky bezegleriň böleklerini şeýle nobatlaşdyryp görkezmek bolar:

Zynjyrak, jetwel we gyra zolagy – iň gyrada ýerleşip, dörtburç şekilde sudury bolup, gapak yüzleriniň dört tarapyny gurşap alypdyr.

Olaryň içinde iň köp ulanylany 4-5 santimetr inindäki zynjyrakdyr. Biraz giňräk sudurly gyra zolaklary hem edilipdir. Käte bolsa, gezekli-gezegine goýlan 4-5 hatar zynjyrakdyr beýleki gyra zolagy hem edilipdir. Zynjyraklaryň arasy inçe we galyň jetwelleriň, zolaklaryň goýulmagy bilen serhetlenipdir.

Burçluk nagyşlar – bu bezeg görnüşi gapaklaryň burçlarynda zynjyraklar bilen birleşen şekilde ýerleşdirilipdir. Bu nagyş burç bendi, burç gül-çiçegi, burç bagy manysyny berýän «köşebent» görnüşinde hem atlandyrylýar. Oňa gyra şemsesi-de diýilýär. Burç nagyşlary käte bir-iki hatar tekiz zolaklar – jetweller şeklinde bolup, umumylykda bezeg özboluşlygyny özünde jemleýär. Käte jiltlerde burç-bentler ýokdur. Geometrik bezeglerdir rummy nagyşlar bilen bezelen gapaklarda bolsa, nagyşyň özboluşlygyna baglylykda burçluk nagyşlar köşebentler ýokdur.

Şemse – Seljuk türkmenleriniň jilt gapaklaryndaky iň möhüm bezeg bölegi bolup durýar. Bu Anadoly seljuk türkmenlerinde

hem şeýle bolupdyr. «Şemse» sözüniň manysy «güneş ýaly» diýilmegi aňladypdyr. Ol gapak ýüzüniň merkezinde ýerleşmek bilen, beýleki bezegleriň ählisine häkimlik edýär. Käbir nusgalarda Şemse gapagyň ýüzüni tutuşlaýyn örtýär. Ol umumylykda tegelek sudurda bolsa-da, süýnmek tegelek, ýyllyz şekilli, altygen, sekizgen hem-de beýleki şekillerde bolýar. Sekizburçly ýyllyz şekillisi iň eý görülyän bezeg sudurlarynyň biri bolupdyr.

Salbek – aşagynda we üstünde şemsä bagly şekillendirilen bezeg bölegidir. Onuň şemsä baglanyşykly ýerleşdirileni hem bardyr, aýry görnüşde ýerleşdirileni-de bardyr. Salbek, has köp Beýik seljuk türkmenleriniň döwürlerinden has soňky, Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň hökümdarlyk döwürleriniň soňunda, şol ýerdäki türkmen beglikleriniň döwründe, Osman türkmenleriniň döwletiniň irki çaglarynda, tegelek şemse sudurynyň süýnmegräk tegelek sudurly şemsä geçiş mahallary ulanylypdyr. Irki döwür şemselerinde aýratyn tapawutlanýan şekillere-de duş gelmek mümkindir.

Beýik Seljuk türkmenleriniň jilt gapaklaryndaky bezeg nagyşlarynda türkmen sungatynyň ähli şahalarynda ulanylan nagyş äheňleriniň hemmesi diýen ýaly ulanylypdyr. Seljuk türkmenleriniň tarzyny göterýän jiltleriň edilen döwri bolan, XII asyrdan başlap XV asyryň ikinji ýarymyna çenli möwrütde bu äheňler tapawutly derejelerde görülyär. Anadoly, Kerman, Yrak seljuk türkmenleriniň döwürlerinde bu äheňler abat saklanypdyr.

Jiltlerde ulanylan bezegler «hendesi» (geometrik), «rumy», «nebaty» (ýa-da «hataýy», ösümlük şekilli), «hatty» (ýazgyly), «girik» (biri-biriniň içinden geçen ýa-da giren inçe zolaklar), örgüler şekilli we aralaryň doldurylmalary ýaly äheňlerdedirler.

Geometrik (hendesi) bezeg – jilt gapaklarynyň ýüzüniň belli bir ýerini ýa-da ähli ýerini gaplap alan «ýyllyzak» şeklinde ulanylypdyr.

Äheň başlangyjy we soňy belli bolmadyk, örän garyşyk ýaly görnen bu ýyllyzlar ulgamy, her zatdan ýokarda tutulan tarzdyr. Ol beýik Taňrynyň soňsuz ebediliginiň waspydyr.

Geometrik bezegli jilt nusgalarynyň mysaly hökmünde, 1154, 1182, 1196, 1199-njy ýyllara degişli Anadoly seljuk türkmenleriniň döwrüne degişli eserleri we XVI asyra çenli döwürlerde döredilen beýleki eserleri görkezmek bolar.

Rumy bezegi – özüniň gözbaşyny has irki döwürlerden, Türkmenistan topraklaryndan, türkmen sungatynyň haýwan äheňlerinden alyp gaýdypdyr. Onda, türkmenleriň yslam dinini kabul etmeginden soňra, şekil sudurlarynyň üýtgemesi bolup geçip, haýwan häsiýeti düýpli gaýyp bolupdyr we aýry bir äheň häsiýetine eýe bolupdyr.

Rumy bezegler gapagyň daşky ýüzlerini hem, içki ýüzlerini hem, miklepleriň ýüzüni-de tutuşlaýyn dolduryp, zynjyraklarda, şemsäniň merkezinde we beýleki bezeg ülnülerinde ulanylypdyr. Şeýle bezegli nusgalaryň 1196, 1207, 1223-nji ýyllara degişli irki görnüşleri bar.

Nebaty bezeg – jiltlerde hendesi we rumy bezeglerine görä has az ulanylan bu bezeg görnüşine «hataýy» hem diýilýär. Seljuk türkmenlerinde ol sada şekilde ulanylypdyr. Köp nusgalarda üýtgedilip bezelipdir. Onuň köp ulanylan ýeri gapak içleridir, ýöne miklepde-de, şemse nagşynda-da ulanylypdyr. Hataýylar edilen irki nusgalaryň içinde XII-XIII asyrlara degişli eserler duşýar. Onuň rumy bezegi bilen ulanylan mysaly hem nusgalarda bar.

Hatty bezeg – türkmenleriň yslam dinini kabul etmeginden soňra Gurhanyň ýazylan haty bolan arap harplaryny ulanypdyrlar we ony dürli sungat şahalarynda, şonuň ýaly-da jilt sungatynda hem ulanypdyrlar. Ajaýyp hatdatlyk eseri bolan bu bezeg ýazgylary şemseleriň içinde we daşynda, zynjyraklarda, burç nagşlarynda, şonuň ýaly-da gapaklaryň içinde we sertapda hem ulanylypdyr.

Girip-geçme we örgi şekilli bezegler – äheň hökmünde türkmenleriň dürli sungat şahalarynda giňişleýin ulanan görnüşidir. Olar şemse özeninde, gyra zolaklarynda, zynjyraklarda, burçluklarda, geometrik ýylldyzlarda, miklebiň içinde ulanylypdyr. Mysal üçin: «Seljuk zynjyry» gyrany çarçuwalaýan haşam.

Muhtelif (doldurma) bezeg – nagys aralarynyň doldurylmasy üçin

edilen bu bezeg hem kitap jiltlerini bezemeklikde ulanylypdyr. Golýazma kitaplaryň jiltlerindäki bezegleriň aralaryny doldurylmaklykda ulanylan nagyşlaryň hatarynda: Samarraly, nokatlamaly, balyk teňňesi, gamaly haç, çarhy pelek, zynjyry sagadat, sagadat düwümi, gülçe egrem-bugram, baklajan dilimi, fyrfyr, gün we beýleki nagyşlary görkezmek bolar.

K.BAÝRAMOW,

A.ALMÄMMEDOW. Şekillendiriş we heýkeltaraşlyk sungaty